

**UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE**

Nataša Toplišek

Avtoritarna osebnost in demokracija

Diplomsko delo

Ljubljana, 2009

**UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE**

Nataša Toplišek

**Mentor: doc. dr. Žiga Vodovnik
Somentorica: asist. dr. Metka Mencin-Čeplak**

Avtoritarna osebnost in demokracija

Diplomsko delo

Ljubljana, 2009

Avtoritarna osebnost in demokracija

Avtoritarna osebnost označuje osebnostni tip, ki je še posebej dovzeten za avtoritarna gibanja. Ker se ta pojem povezuje predvsem s totalitarnimi sistemi, je potrebno poudariti da tudi sodobne demokracije proizvajajo takšne družbene in politične razmere, ki vzpodbujajo vzpostavitev lastnosti značilnih za avtoritarno osebnost. Tehnologije vladanja kot so nadzorovanje ter discipliniranje neprenehoma ustvarjajo procese subjektivizacije in posledično proizvajajo takšne individume, ki so podvrženi kontroli oblasti. Permanentna produkcija nevarnosti in tveganj daje posameznikom občutek ogroženosti ter vzbuja strah za lastno eksistenco. Ljudje se posledično hitreje uklonijo in podredijo vsem tistim ukrepom in mehanizmom vladanja, katerih pravi namen je kontrola nad posamezniki in celotno populacijo. Demokratični režimi danes prav tako (re)producirajo podobne politične in družbene dejavnike, kot so jih v preteklosti totalitarizmi. V diplomskem delu zato želim osvetliti ravno tiste družbene in politične razmere, ki tudi v sodobnih demokracijah proizvajajo takšen splet okoliščin, ki je ugoden za potencialni razvoj osebnostnih lastnosti, ki se uvrščajo v sindrom avtoritarne osebnosti.

Ključne besede: avtoritarna osebnost, demokracija, družbeno-politične razmere

The authoritarian personality and democracy

An authoritarian personality indicates a type of person who is susceptible to authoritarian movements. As this idea is closely linked with totalitarian systems, it is necessary to place a stress on the fact that even contemporary democracies produce such social and political conditions that provide a restoration of characteristic which indicate an authoritarian personality. Technologies of ruling such as controlling and discipline constantly provide process of subjectivity and at the same time they consequently create individuals subjected to a control of government. The permanent production of dangerousness and a risk give individuals the feeling of a threat and they raise a fear of their own existence. People quickly submit themselves to those precautions and to mechanism of the government which main aim is controlling individuals and the whole population. Nowadays democratic regimes (re)produce political and social factors as they were produced in the past by totalitarian regimes. In my diploma work I want to point out those social and political conditions that provide certain circumstances in modern democracies to satisfy the potential development of personal qualities that characterize a syndrome of an authoritarian personality.

Key words: authoritarian personality, democracy, social and political conditions

KAZALO

<i>1 Uvod</i>	5
1.1 Identifikacija problema	5
1.2 Hipoteza	8
1.3 Struktura	9
1.4 Metodologija	9
<i>2 Vpliv družbenega pri Freudu in Adornu</i>	11
<i>3 Taborišče kot kraj normalnosti in izjeme</i>	14
<i>4 Ekonomizacija družbenega in produkcija negotovosti po Lemkeju</i>	22
<i>5 Zaključek</i>	29
<i>6 Literatura</i>	31

1 Uvod

*Demokracijo lahko izgubimo tudi tako,
da mislimo, da jo še vedno imamo.*

Igor Pribac (Katedra 2009, 13)

1.1 Identifikacija problema

Pojem avtoritarne osebnosti običajno označuje subjekte, ki zaradi izkušenj iz otroških dni razvijejo specifične osebnostne značilnosti. Razvoju takih značilnosti se pripisuje travmatiziranemu otroštvu, kjer je otrok bil neljubljen oziroma dominiran od svojih staršev ter se posledično naučil, da njegovi eksistenci pogojuje drža podreditve (Costa 2007, 13). Prav zaradi tega priučenega vzorca pa subjekt v starejših letih na vsak način išče neko nadrejeno osebo, ki bo nadomestila starše ter kateri bo sedaj brezpogojno uslužen, kajti pretekli dogodki so mu jasno odkrili dejstvo, da bo lahko »minimaliziral bolečine« ter »maksimiziral možnosti preživetja« (Costa 2007, 13) le s pomočjo uklonitve. S popolno podreditvijo (staršem) pa zanika sovraštvo do njih ter to (globoko) zamero kasneje projecira izven sebe; na tiste, ki so šibkejši. Se pravi, da je tisti del ega, ki ne more biti akceptiran kot tvoj, eksternaliziran. (Costa 2007, 15) Vendar pa kljub temu, da družiniska vzgoja vpliva na lastnosti teh oseb, ta ni izolirana od okolja; in družina kot socialna enota ne eksistira v zaprti epruveti, ampak je povezana s samim družbeno-političnim sistemom in zato le ta omogoča izoblikovanje avtoritarne osebnosti.

V diplomski nalogi torej želim analizirati družbene oziroma politične razmere, ki vzpodbujajo razvoj osebnostnih lastnosti, ki jo v literaturi označena kot avtoritarna osebnost. Kadar govorimo o družbenih oz. političnih dejavnikih, je potrebno tudi zaradi študije Adorna in sodelavcev omeniti, da so ti v povezavi z avtoritarno osebnostjo asociirani predvsem na nacizem, fašizem, torej na režime, ki so označeni kot totalitarni. Namen naloge je tako dokazati, da se lahko takšen tip osebnosti pojavi kadarkoli v sodobnosti, saj pogoji za vzpostavitev lastnosti avtoritarne osebnosti niso omejeni le na določeno (preteklo) obdobje. Se pravi, da želim proučevati družbeno in politično okolje,

ki omogoča razvoj lastnosti značilnih za avtoritarne osebnosti, saj vzgoja kot že rečeno ni neodvisna od aktualnih družbenih ter političnih razmer in tako le-te primarno pogujejo razvoju avtoritarnosti.

Fromm pripisuje takšni osebnosti dve tipični lastnosti: »drža v smeri moči in njegova osebna delitev ljudi v skupino močnih ter šibkih. Ljubezen, občudovanje in voljnost podrejanja se avtomatsko pojavijo pri osebah ali institucijah oblasti, medtem ko prezir in zaničevanje pri nemočnih osebah ali institucijah« (Costa 2007, 24). Z empirično študijo, ki vsebuje tako kvantitativne kot kvalitativne metode ter psihoanalitično interpretacijo, je Theodor Adorno s sodelavci definiral protofašistični osebnostni tip, ki je še posebej dovzeten za avtoritarna gibanja. Avtoritarna osebnost je bila izmerjena po treh vrednostnih lestvicah, ki so merile značilnosti antisemitizma, etnocentrizma ter političnega in ekonomskega konservativizma. Poleg tega pa je uporabil t. i. F-lestvico, ki je merila posameznikov potencial za privrženost fašističnemu sistemu. Ta lestvica obsega devet komponent avtoritarizma: konvencionalizem, avtoritarna podreitev, avtoritarna agresija, praznoverje in stereotipnost, nezmožnost uživanja v čutenja drugih subjektov, moč ter trdnost, destruktivnost in cinizem, projektivnost ter seksualnost (pretirano zanimanje). Glede na študijo je visoka stopnja prisotnosti vseh naštetih lastnosti označevalec avtoritarne osebnosti, ki vsebuje potencial odobritve zloma demokracije ter podporo fašističnemu političnemu sistemu (Eagan 2007, 89).

Mitscherlich (v Ule 1999, 18, 19) pojasnjuje, da so družbeni pogoji tisti, ki vzpodbujajo takšne reakcije pri ljudeh in tako posledično lahko ogrožajo sodobne demokracije. Agamben (2004, 131-132) pa poudarja tudi dejstvo, da je danes poleg transformacije parlamentarnih demokracij v totalitarne države mogoča tudi hitra spreobrnitev totalitarnih držav v parlamentarne demokracije in to skorajda brez prekinitve. Vzrok za to išče v ideji, da je za sodobno politiko edina in najpomembnejša vrednota (golo) življenje, ki postane edino mesto organizacije državne oblasti, ki iz človeka kot živega bitja s procesom discipliniranja naredi svoj lasten specifičen objekt, ki z rojstvom moderne demokracije postane subjekt; tako se konstruira novo biopolitično telo človeštva (Agamben 2004, 18-19).

In ravno koncept (Foucaulteve) biopolitike kot tehnologije oblasti, ki vzpostavlja disciplinarne in regulacijske mehanizme preko katerih »država prevzame nase in vključi vase naravno življenje posameznikov« ter »udejani proces subjektivizacije, ki posameznika pripelje do tega, da se zaveže svoji identiteti in svoji zavesti ter s tem oblasti zunanje kontrole« (Agamben 2004, 13), želim raziskovati v svoji nalogi. Zanimajo me torej procesi, mehanizmi ter aparati, ki danes kontrolirajo življenja posameznikov ter populacije nasploh ter posledično z njihovim podjarmljanjem omogočajo uveljavitev kapitalizma in torej uspešno delujejo (s prostovoljno privolitvijo) v demokratičnih družbah; kljub temu da je njihova esenca vse prej kot demokratična in so bili (in so) ti prijemi uporabljeni tudi v totalitarizmih. Z analizo omenjenih biopolitičnih tehnologij torej želim dokazati, da kontrola družbe nad posamezniki lahko tako danes kot je pred več desetletji, producira takšne individume, ki zaradi njenega disciplinarnega ter nadzorujočega delovanja posedujejo lastnosti, ki jih navaja Adorno kot tipične pri avtoritarni osebnosti. V nalogi torej ne želim psihologizirati problem možnosti vzpostavitve avtoritarnih osebnostnih značilnosti, niti te ne želim obravnavati kot posledico totalitarnih režimov, temveč odkrivati zunanje (družbene, politične) dejavnike, ki so razlog za njihov potencialni razvoj. Namen naloge je torej iskanje tistih družbenih in političnih razmer, ki tudi danes v sodobnih demokracijah proizvajajo takšen splet okoliščin, ki je ugoden za potencialni razvoj osebnostnih lastnosti, ki se uvrščajo v sindrom avtoritarne osebnosti.

Glede na to, da se tudi zaradi Adornove študije, ki je definirala protofašistični osebnostni tip dovzeten za avtoritarna gibanja avtoritarna osebnost povezuje predvsem z obdobjem fašizma in naj bi bila kot taka stvar preteklosti, se mi zdi nadvse pomembno, da se tudi danes opozarja na vse tiste (politične) tehnike in delovanja, ki prav tako lahko (oz. že) proizvajajo takšne okoliščine, ki tudi v t. i. demokratičnih sistemih omogočajo vzpostavitev lastnosti značilne za avtoritarno osebnost. Obsodba vseh totalitarizmov 20. stoletja (v Evropi) je trenutno znova nadvse aktualna tema, saj je Evropski parlament pred kratkim pripravil resolucijo o Evropi zavesti in totalitarizmu, katere namen naj bi bil soočenje držav in ljudi z njihovo (totalitarno) preteklostjo in opozarjanje na vse

grozote in zločine, ki naj se nikoli več ne ponovijo. Pri tem pa se pozablja (oz. se večinoma ne govori na glas), da tudi sedaj tako latentno kot tudi odkrito pronicajo elementi totalitarizma v demokratični prostor ter tega ogrožajo. Kapitalizem se skuša krepiti oz. trenutno prebroditi svojo krizo na načine in z ukrepi, ki vsebujejo elemente znane iz preteklih (nedemokratičnih) obdobj. Če se v družbi permanentno prozva stanje strahu in negotovosti, so seveda ljudje v bitki za svojo lasten obstoj bolj dovzetni za vse tiste mehanizme ter delovanja, ki so se uporabljali v nedemokracijah. Zdaj pa se vsi ti ukrepi implementirajo v demokratični vsakdan pod pretvezo ustvarjanja varnejšega in ugodnejšega življenjskega okolja. Pomembno se mi zdi, da se ves čas opozarja in kaže na tiste družbene, politične ter kulturne dejavnike, ki danes ogrožajo demokratični sistem oz. v ljudeh s svojim delovanjem vzbujajo strah in občutke nevarnosti, ki lahko v njih posledično zaradi neprestanih eksistencialnih stisk prebudijo tiste lastnosti, ki označujejo avtoritarne osebnosti. Ta problem pa bom tudi sama poskušala osvetliti v nalogi.

Pri pisanju naloge so prisotne tudi nekatere omejitve, ki jih je potrebno omeniti. Tako določeni avtorji kritizirajo študijo avtoritarne osebnosti zaradi dejstva, da je fašizem kot zgodovinski razvoj končan in je raziskava na temelju F-lestvice zastarela. Zaradi tega se lahko pojavijo določene omejitve pri uporabi pojma avtoritarne osebnosti v kontekstu sodobnosti. Vendar glede na to, da je veliko znanstvenikov lestvico označilo kot zanesljiv instrument ter kasnejšo uporabo tega merila opredelilo kot učinkovito za ugotavljanje nagnjenosti k lastnostim avtoritarne osebnosti (Eagan 2007, 89-90) mislim, da to ne bo prevelika ovira pri pojasnjevanu problema. Ker je tema moje naloge dosti obširna, sem tudi izbiro literature osebno omejila. Kar se tiče raziskovanja sodobnih političnih in družbenih dejavnikov, bi bilo mogoče uporabiti tudi druge avtorje. Tako nikakor ne morem v diplomski nalogi zajeti vseh knjig in del, ki bi pri mojem pisanju prišla v poštev, temveč sem se torej fokusirala le na nekaj izmed njih.

1.2 Hipoteza

Skozi diplomsko nalogo bom ugotavljala pravilnost zastavljene hipoteze:

Razvoj lastnosti, ki se uvrščajo v sindrom avtoritarne osebnosti, je odvisen od družbenih in političnih razmer.

S postavljeno hipotezo skušam dokazati, da so torej družbene in politične razmere tiste, ki omogočajo razvoj sindroma avtoritarne osebnosti. Ker me zanima predvsem možnost vzpostavitve lastnosti avtoritarne osebnosti v sodobnem demokratičnem političnem okolju, si postavljam še naslednjo podhipotezo:

Pogoje za vzpostavitev lastnosti avtoritarne osebnosti (re)producirajo tudi demokratični režimi.

1.3 Struktura

V prvem poglavju bom prikazala Freudove in Adornove ugotovitve o vplivu okolja na obnašanje oz. delovanje posameznika.

Naslednje poglavje bom namenila predvsem Baumanovi predstavitvi tehnologij, ki so v preteklosti omogočile delovanja nacizma in katere so v veliki meri značilne tudi za sodobne demokratične ureditve, (Foucaultjevem) konceptu rasizma kot orodju optimalizacije življenja ter Agambenovemu pojmu taborišča kot (sodobnemu) kraju permanentne materializacije izrednega stanja.

V tretjem poglavju pa bom analizirala biopolitične mehanizme, ki upravljajo ter nadzorujejo posameznike in (celo) populacijo ter omogočajo (preko nenehne produkcije tveganj in nevarnosti) učinkovito podrejanje subjektov komandi kapitala.

V zaključku bom sintetizirala vsebino naloge ter (delno) potrdila/zavrnila postavljeno hipotezo ter podhipotezo.

1.4 Metodologija

Najprej sem zbrala vire ter jih nato kategorizirala v uporabne ter primerne za raziskovanje problema. Sledi analiza ter interpretacija teh (sekundarnih) virov, ki je v

moji nalogi glavna raziskovalna metoda in na podlagi katerih bom lahko na koncu ugotovila dejstva, s katerimi bom poskušala odgovoriti na hipotezo.

V uvodu sem s pomočjo deskriptivne metode in analize sekundarnih virov, ki razlagata osnovne pojme in definicije že identificirala problem naloge. Pri tem sem se uporabila predvsem znanstvene članke.

V naslednjih poglavjih pa bom natančneje analizirala ter interpretirala tiste sekundarne vire (znanstvene članke in knjige), ki se neposredno navezujejo na cilj naloge (odkrivanje družbeno-političnih dejavnikov).

Tako bom v prvem poglavju analizirala in interpretirala predvsem knjige in članke, ki razlagajo Freudova in Adornova razmišljanja o vplivanju okolja na osebnost človeka. Primerjala bom torej ugotovitve dveh avtorjev o istem problemu.

Tudi v drugem poglavju se bom skozi analizo in interpretacijo sekundarnih virov ukvarjala z osnovno tematiko naloge. S pomočjo primerjalno-zgodovinske analize bom prikazala podobnosti med mehanizmi in tehnikami oblasti v nacistični Nemčiji in sodobni zahodni demokraciji.

Zadnje poglavje pa bom namenila analizi ter interpretaciji sekundarnih virov, ki obravnavajo družbeno-politične dejavnike ter razmere v sedanosti, pri čimer se bom osredotočila predvsem na poglede in ugotovitve Lemkeja.

2 Vpliv družbenega pri Freudu in Adornu

Vsa individualnost je od vsega začetka 'vselej že' vpisana v družbeno mrežo, nastopa le kot vozlišče družbenih razmerij in se brez družbenosti razblini (Dolar v Freud 2001, 96).

Že Freud izhaja iz dejstva, da posameznik v množici zaradi njenega vpliva doživlja globoke spremembe v duševnem delovanju in da torej dela in dopušča stvari, od katerih bi se v privajenih okoliščinah odvrnil. Ker naj bi množica za hip zasedla mesto celotne človeške družbe, ki pa je nosilka avtoritete, ji je potrebno biti poslušen oz. ji bi bilo celo nevarno nasprotovati. (Freud 2007, 268-269) Z vstopom v množico naj bi tako individuum mislil in deloval popolnoma drugače kot posamezno. Znajde se v okoliščinah, »ki mu dopuščajo, da odvrže potlačitev nezavednih gonskih vzgibov« in tako »vest ali občutek odgovornosti izgineta« (Freud 2007, 257). Po Adornu naj bi Freud razbral globoke krize individua in njegovo pripravljenost, da se nekritično vda zunanjim kolektivnim močem (Adorno v Filipi 2002, 30). Se pravi, da je na tem mestu že izpostavljena ideja o relevantnih družbenih dejavnikih, ki vplivajo na posameznika. Skozi analizo Freud torej opozarja, da človek pod vplivom okolja zagotovo ravno drugače, kot če bi bil izvzet iz družbenosti. Pri tem poudarja dejstvo, da neko kolektivno telo posameznika preoblikuje v smeri manj suverenega ter bolj prilagodljivega osebk, ki lahko izgublja tudi občutek za odgovornost¹ oziroma samoiniciativo. Vse bolj postaja pasivno bitje s katerim je tudi vedno lažje manipulirati. Okolje mu postavlja pravila in obveze in kar je še huje, vrednote ter ideje, ki naj bi bile zanj tiste prave in ki jih mora (če ne želi biti izključen iz skupnosti oz. ožigosan za marginalca ali deviantneža) tudi upoštevati. Tako kot je bilo to značilno za preteklost je tudi za sedanjost.

¹ Kasneje v nalogi bo sicer razložen pomen (samo)odgovornosti posameznikov kot temeljni element delovanja sodobne oblasti. Freudova ugotovitev o izgubi odgovornosti zaradi vpliva množice pa je bila izražena precej časa pred sedanjimi družbenimi razmerami.

Tudi Adorno (kljub določenim kritikam, da je s študijo avtoritarne osebnosti individualiziral oz. psihologiziral fašizem) podobno kot Freud nakaže pomen družbenega okolja za osebnost človeka, saj ta ne more biti izolirana od družbene totalnosti v kateri eksistira. V študiji je prikazano navzkrižje med latentno lastno-osebno dispozičijo ter situacijo družbene podredljivosti, ki ustreza določenim pogojem, ki jo sprožijo (Fahrensberg in Steiner 2004, 132). Se pravi, da so obnašanje ter reakcije posameznikov odvisne od družbeno-ekonomskih oziroma političnih razmer. Tako kot je bila ta osebnostna študija v okviru družboslovnega referenčnega okvira, ki se je fokusiral na politično angažirani aspekt družbenih pogojev, osnova za razlago fašizma (Fahrensberg in Steiner 2004, 133), lahko tudi danes služi raziskavi in analizi tistih družbeno-političnih dejavnikov, ki prav tako izzivajo v ljudeh vedenje in delovanje, ki spominja na čas totalitarizmov in vzbujajo v ljudeh lastnosti avtoritarne osebnosti. Delovanje ljudi je po Adornu torej odvisno od klime, v kateri živijo, a ugotavlja, da se ob spremembi klime nekateri prilagodijo precej hitreje kot drugi. To ponazarja predvsem s primerom antidemokratske propagande, ki so jo določeni posamezniki sprejeli brez omahovanja, medtem ko je nekateri sploh niso. Prav zato se po njegovem individuimi razlikujejo po sprejemljivosti za antidemokratska nagnjenja in zato predlaga študijo stopnje pripravljenosti za takšne tendence, ki lahko izmeri fašizem v državi (Adorno 1950, 4). Sicer takšna raziskava teoretično pomeni psihologizacijo problema, a je treba poudariti, da Adorno na tem mestu omeni, da gre za vprašanje možnosti in da je odkrito delovanje osebno odvisno od »situacije momenta« (Adorno 1950, 4), se pravi družbeno-ekonomskih pogojev. Trdi, da je osebnost človeka koncept, ki je relativno trajen, vendar pa obenem pomeni le neki potencial, neko pripravljenost za določeno obnašanje in ne obnašanje samo. In zato kljub temu, da v osnovi obstajajo dispozičije obnašanja, bo obnašanje, ki se pojavi v resnici vedno odvisno od objektivne situacije. Tako je za označitev pogojev, ki sprožijo določeno individualno izražanje (avtor pri tem misli predvsem na antidemokratska nagnjenja) potrebno razumeti celotno organizacijo družbe. Ali antidemokratska propaganda postane dominantna sila v državi ali ne je prvenstveno odvisno od stanja najmočnejših ekonomskih interesov, na temelju katerih postanejo ljudje del načrta za ohranjanje njihovega dominantnega statusa. (Adorno 1950, 7) Zato zanj

povratak ali nepovratak fašizma (kar izrecno poudari nekaj let po študiji avtoritarne osebnosti) ni odločilno psihološko, temveč družbeno vprašanje (Fahrensberg in Steiner 2004, 137). Da fašizem ni enkratni zgodovinski pomen, temveč obstaja tudi v sodobni družbi potencial, da se v podobni obliki znova realizira pojasnjuje Bauman, ki pri tem opozarja na moderno in njen civilizacijski napredek. Po njegovem ravno Webrova predstavitev moderne birokracije, racionalnosti, znanosti, načela učinkovitosti ter prenos vrednot na področje subjektivnosti (Bauman 2006, 36) kažejo na pojav nacizma kot nekaj vsakdanjega, nekaj kar prav gotovo ne izstopa od teh modernih načel. »Če se je lahko to zgodilo tako množično drugje, se lahko zgodi povsod: tega so človeška bitja zmožna in naj vam bo vseč ali ne, Auschwitz povečuje svet zavesti nič manj kot pristanek na Luni« (Krel in Rappoport v Bauman 2006, 37). Na nevarnost takšnih totalitarnih rešitev v sodobnih demokracijah opozarja tudi Arendtova (2003, 553), ki poudarja, da so zaradi sedanjega utilitarističnega razmišljanja o svetu politični, družbeni in ekonomski dogodki v tajni zaroti s totalitarnimi sredstvi, katerih naloga pa je produkcija odvečnih ljudi. Ti avtorji torej vidijo možnost ponovne vzpostavitve družbeno-političnega okolja značilnega za fašizem v perfektni organizacijski disciplini birokracije tako značilne za današnji čas. Ljudje postanejo nosilci nasilnih dejanj zaradi zunanjih dejavnikov in ne, če naj bi bil značaj avtoritarne osebnosti posledica travmatičnega otroštva oziroma družinski razmer, je potrebno poudariti da tudi "ta" družina (njeni člani – državljani) ni bila izolirana skupnost.

V naslednjem poglavju bom natančneje prikazala Baumanove ugotovitve o sredstvih in mehanizmih nacistične Nemčije, ki s svojimi povsem modernimi tehnikami - v določenih merah implementirane tudi danes v sodobnih demokracijah - kažejo na neenkratnost takšnega pojava kot je holokavst. Želim torej osvetliti tiste družbene, politične in ekonomske dejavnike, ki so na žalost učinkovito delovali v nacizmu in lahko delujejo prav tako učinkovito (v kolikor že ne) tudi danes. Nato bom Baumanov koncept normalnosti holokavsta povezala z Agambenovim pojmom taborišča kot permanentnim krajem izjeme oz. no-mosom političnega prostora, v katerem živimo in je označeno kot biopolitična paradigma današnjega Zahoda (Agamben 2004, 196) in ne zgodovinsko dejstvo in anomalija, ki pripada preteklosti (Agamben 2004, 180).

3 Taborišče kot kraj normalnosti in izjeme

V resnici je bila vsaka □sestavina □ holokavsta - vse tiste številne stvari, ki so ga omogočile - normalna; /.../ v pomenu, da je bila povsem v skladu z vsem, kar vemo o naši civilizaciji, o njenem vodilnem duhu, njenih prioritetah, njeni imanentni viziji sveta - in v pomenu pravih načinov, na katere je treba iskati človeško srečo in popolno družbo. (Bauman 2006, 33)

Po Baumanu tehnologija v povezavi z birokracijo ter znanostjo pravzaprav omogoča takšno družbeno in politično stanje, ki tendira k oblikam fašizma. Nacistična Nemčija od svojih »podanikov« ni zahtevala (temu je nasprotovala) izbruhe iracionalnega nasilja, temveč popolnoma racionalno delovanje. Ker je bila naloga naroda ustvariti popolni svet in so pač bili Judi in kasneje ostali narodi na tem mestu tisti kvarljivi elementi, ki so iznekažili podobo lepega »vrta«, je bilo torej čisto samoumevno, da se jih odstrani. Takšno nalogo pa je bilo seveda mogoče doseči le z natančno organiziranostjo, delitvijo dela ter poslušnostjo in podreditvijo ukazom nadrejenih. Tako so navadni Nemci v funkciji »marljivih birokratov« postali množični morilci. Tukaj torej ne moremo govoriti o karakternih strukturah posameznikov, katerih osebnost je pač skonstruirana tako, da so ti nagnjeni k množičnemu pobijanju, ampak o konvencionalnih državljanih, ki le izpolnjujejo svoje delovne naloge; naročene od zgoraj. Se pravi, da so zunanji dejavniki tisti, ki človeku narekujejo njegovo vedenje.

Kelman navaja tri pogoje, s pomočjo katerih izginejo moralni zadržki pred nasilnimi grozodejstvi in tako omogočajo preobrazbo navadnega človeka v množičnega morilca. Kot prvo mora biti nasilje po zaslugi uradnih ukazov iz zakonskih virov dovoljeno. Gre za načelo organizacijske discipline, ki zahteva, da se upoštevajo ukazi nadrejenih ter se posledično vse osebne želje ter preference uničijo. Ideal discipline stremi k popolni identifikaciji z organizacijo; to pa pomeni pripravljenost izbrisati lastno ločeno identiteto ter žrtvovanje lastnih interesov. In v organizacijski ideologiji je takšno žrtvovanje predstavljeno kot najvišja moralna vrlina, ki pa pomeni zanikanje sebe v najvišjem smislu. Naslednje načelo označuje rutinskost dejanj - specifikacijo vlog glede na prakse,

ki jih določajo pravila. Zadnji pogoj, ki omogoča transformacije navadnih posameznikov v morilce pa je razčlovečenje žrtev. Ti to postanejo po zaslugi ideoloških definicij ter indoktrinacije. (Kelman v Bauman 2006, 51-52)

Tudi Milgram je v svojem odmevnem eksperimentu prišel do podobnih ugotovitev. Povprečni ljudje lahko ob pravih razmerah postanejo morilci. Krutosti tako ne zgrešijo kruti posamezniki in ta torej ni odvisna od njihovih osebnih lastnosti, temveč gre za moč družbenih vlog, razmerja posameznikov do avtoritete, podreditve ter do vsakodnevnih struktur oblasti. (Bauman 2006, 236) Znova je torej potrjena domneva, da posamezniki gotovo ne delujejo le po osebnostnih težnjah oz. da so družbene razmere tiste, ki lahko »usodno« vplivajo na njihovo ravnanje.

Bauman posledično ugotavlja, da pravzaprav nobena od družbenih razmer, ki je omogočila Auschwitz ni zares izginila in da niso bili sprejeti nobeni učinkoviti ukrepi, ki bi zagotavljali, da se takšna katastrofa ne ponovi tudi danes. Po njegovem je birokratska kultura, ki na družbo gleda kot na predmet administracije, kot na zbor problemov, ki jih je potrebno reševati, obvladovati, nadzorovati oz. izboljšati, tista atmosfera, v kateri si je mogoče domisliti ideje holokavsta in jih tudi uresničiti (Bauman 2006, 46). Tako lahko danes ugotavljamo podobne prakse, ki regulirajo in nadzorujejo življenja posameznikov ter celotne populacije oz. poskušajo doseči neko stanje ravnovesja, ustaljenosti in nadzorovanja naključij. Gre za tehnologijo, ki stremi k nekakšni homeostazi z globalnim ravnovesjem: varnost skupnosti glede na njene notranje nevarnosti (Foucault 2007, 97).

In ker naj bi bil cilj takšnih disciplinskih ter regulativnih ukrepov omogočanje ter izboljšanje življenja, vidi Foucault v rasizmu tisti odgovor, ki omogoča tudi izvajanje funkcije smrti. Tako se s pomočjo rasizma uvede »prelom med tistim, kar mora živeti in tistim, kar mora umreti« (Foucault 2007, 102). Oblast tako lahko znotraj populacije razlikuje ene skupine v razmerju do drugih, ter jih hierarhizira kot bolj in manjvredne. Rasizem se torej uveljavlja v »kontekstu načrta za popolno družbo« (Bauman 2006, 114) ter udejanja vojno razmerje, ki narekuje, da je potrebno pobijanje sovražnikov za obstoj lastnega življenja. Ker na ta način rasizem omogoči vzpostavitev (biološkega)

razmerja med mojim lastnim življenjem in življenjem drugega, pomeni izginotje manjvrednih (degeneriranih) vrst, boljše in krepkejše življenje moje vrste (Foucault 2007, 102). Se pravi, glede na to, da je kot že omenjeno, namen bio-oblasti optimalizacija življenja, je usmrtitev za ta sistem spremenljiva, če tendira k odpravi bioloških nevarnosti in poskuša maksimalizirati moč življenja. In to ji uspeva samo preko koncepta rasizma.

Foucault v nacizmu vidi tisti režim, ki je poleg visokega discipliniranja, vzpostavil tudi nadvse stroge biološke regulative. »Disciplinarna oblast, bio-oblast: vse to je od glave do peta prežemalo in podpiralo nacistično družbo. Ni družbe, ki bi bila hkrati tako disciplinarna in tako varovalna kot tista, ki so jo vzpostavili ali vsaj načrtovali nacisti. Nadzor naključij, značilnih za biološke procese, je bil eden neposrednih ciljev tega režima« (Foucault 2007, 105). Uveljavil se je družbeni inženiring z motivom ohranjanja zdrave rase; zato pa je bila potrebna selekcija z izločevanjem, kjer so človeško življenje razdelili na vredno (katerega naj bi z ljubeznijo gojili in mu dali življenjski prostor) in nevredno (katerega pa naj bi distancirali ali po potrebi iztrebili) (Bauman 2006, 114-116). Družbeni inženiring je bil znanstveno utemeljen - z argumentacijo o uveljavitvi novega, boljšega reda - in zato je bila tudi odstranitev motečih delov le sredstvo za doseg popolnejšega sveta. Glede na to, da je uporaba rasizma kot orodja za doseganje boljših življenjskih pogojev popolnoma racionalizirana in ne predstavlja nikakršne oblike iracionalnosti (kar so mnogi trdili), je tako za Foucaulta kot Baumana povsem jasno, da je takšno družbeno delovanje ter politične prakse skupno tako totalitarizmom kot liberalnim demokracijam. Bauman poudarja, da si rasizma kot koncepta sveta in učinkovitega instrumenta politične prakse sploh ni mogoče zamisliti brez napredka moderne znanosti, tehnologije ter modernih oblik državne oblasti in prav zato ga je omogočila moderna oz. je zahtevala potrebo po njem (Bauman 2006, 107-108). Tako »fašizma in nacizma nikakor ne moremo definirati kot nezgodo ali politično-zgodovinski prelom, temveč gre za zaostritev ali ekstrem politične racionalitete značilne za liberalne demokracije« (Lemke 2004a, 266): »za patološko obliko, ki v veliki meri uporablja idejo in postopke naše politične racionalnosti« (Foucault v Lemke 2004a, 266). Če so totalitaristični sistemi, ki naj bi bili v takšni obliki omogočeni zaradi modernih tehnik vladanja,

uporabljali kot enega izmed temeljnih mehanizmov oblasti elemente rasizma, tudi tega (kot pravi Lemke) ne moremo reducirati na formo (desnega) ekstremizma, ki je lokaliziran na robovih družbe, temveč se nahaja v njenem središču in je integralni del družbene normalitete (Lemke 2004a, 256). Poleg tega problem rasizma ni v napačni zavesti, vprašanju ideologije ali predsodkov, temveč v »fizični kvaliteti« (Foucault Lemke 2004a, 266), ki jo poseda. Tako ni integriran le v sam družbeni korpus in njegove institucije, ampak se udejanja tudi v vsakdanjih praksah in vedenjih individualnih teles. Prav tako naj bi rasizem v osnovi ne izhajal v določenih družbenih pozicijah in položajih, nepriviligiranih razredih in slojih prebivalstva ali pa ravno nasprotno v vladajočih elitah, temveč naj bi izoblikoval družbo, ki je (sama) v sebi razcepljena. In kot pravi Foucault (v Lemke 2004a, 267) »je posledično je takšna družba dojeta kot ogrožena od različnih heterogenih elementov. Gre za predstavo o tujcih, ki se vtihotapljujejo ter odpadnikih kot stranskih proizvodih te družbe.« (Lemke 2004a, 266-267) Tudi Balibar poudarja dejstvo, da številni sloji v vseh družbenih razredih z odprtimi rokami sprejemajo teme, ki rasizem upravičujejo kot nekakšno obrambno reakcijo »ogrožene« nacionalne identitete ali družbene varnosti in predvsem sprejemajo ideje, da naj bi navzočnost številnih tujcev ogrožala življenjsko raven, delovna mesta, javni mir ter idejo, da naj bi nekatere kulturne razlike, ki so lahko tudi zelo male, pomenile neprehodne ovire za sobivanje ali pa bi lahko celo "denaturirale" naše tradicionalne identitete (Balibar 2004, 348).

Medtem ko Foucault s svojim konceptom modernega rasizma tega pojasnjuje kot novo tehnologijo, ki služi funkciji smrti v spremenjeni zgodovinski konstelaciji², tako da sedaj ta omogoča fragmentacijo družbenega in posledično hierarhično razlikovanje med dobrimi in slabimi rasami, se Agamben manj zanima za življenje v smislu disciplinacije, regulacije ali normalizacije, temveč omejuje biopolitično na odločanje o življenju in smrti, kjer smrt predstavlja etabliranje in materializacijo določene meje (Lemke 2004a,

² Po Foucaultju (2007, 88-89) je izvajanje politične bio-oblasti, ki je nastopilo z 19. stoletjem osredotočeno na reguliranje ter ohranjanje življenja, medtem ko je pred tem časom suverena oblast učinkovala na življenje le od tistega trenutka naprej, ko je suveren lahko ubijal .

264). Agambenov (2004, 17) osrednji pojem raziskovanja je t.i. golo življenje (*homo sacer*); figura, katere izvor leži v arhaičnem rimskem pravu, kjer je bilo človekovo življenje vključeno v ureditev zgolj z izključitvijo (v končni fazi tudi s fizičnim umorom). Ta koncept mu služi predvsem za pojasnjevanje sodobne produkcije golega življenja, ki se po njegovem odvija v taboriščih. (Sodobno) taborišče Agamben označi kot »novi biopolitični *nomos* planeta« (Agamben 2004, 191); pri tem pa ima v mislih permanentne kraje izjeme, kjer »politični sistem ne ureja več življenskih oblik in pravnih norm v določenem prostoru, temveč vsebuje *delokalizirajočo dislokacijo*, ki ga presega, v katero je lahko zajeta tako rekoč vsaka življenska oblika in norma« (Agamben 2004, 190). Taborišče danes torej pomeni prostor, kjer postane izredno stanje pravilo - gre za materializacijo izrednega stanja, ki se v sodobnosti kaže kot nek dogodek, ki odločilno zaznamuje politični prostor moderne. Rojstvo »sodobnega« taborišča avtor vidi v »trenutku, ko politični sistem moderne nacionalne države³ /.../ pade v trajno krizo in se država odloči, da med svoje naloge prevzame neposredno skrb za biološko življenje naroda« (Agamben 2004, 188-189).

Taborišče bo tedaj tako štadion v Bariju, na katerega je leta 1991 italijanska policija začasno nakopičila albanske ilegalne prebežnike, preden jih je vrnila v domovino, kot zimski velodrom, na katerega so vichyjske oblasti zbrale Jude, preden so jih izročile Nemcem; tako Konzentrationslager für Ausländer v Cottbus-Sielowu, v katerem je weimerska vlada zbrala zahodnoevropske judovske pribežnike, kot zones d'attente na mednarodnih francoskih letališčih, v katerih se zadržujejo tujci, ki zaprosijo za priznanje statusa begunca. (Agamben 2004, 289)

Avtor torej »sodobno« taborišče primerja (oz. enači) s taborišči iz preteklih časov, saj gre po njegovem v vseh opisanih primerih za prostor, kjer pravo ne igra več nobene vloge in je normalni red začasno razveljavljen.

³ Pri tem misli na državo, ki temelji na funkcionalni vezi med ozemljem ter določeno ureditvijo, posredovani z avtomatičnimi pravili vpisa življenja (rojstvo ali smrt) (Agamben 2004a, 189).

Enako kot Foucault tudi Agamben poudarja, da je za sodobno politiko najvišja vrednota življenje (trdi celo, da druge vrednote politika celo ne pozna). Ker pa življenje kot »edina vrednota« s seboj prinaša kontradikcije, ki niso rešene, ostajata po njegovem aktualna tudi fašizem in nacizem, katerima je bila ravno odločitev o golem življenju vrhovni politični kriterij. (Agamben 2004, 19). Skozi prizadevanja ljudi za več svoboščin pravic, ki so jih ti terjali in pridobivali v konfliktu s centralnimi oblastmi, se vzporedno vedno vpisovali svoja življenja v državno ureditev. Biološko življenje je tako v totalitarizmih kot v demokracijah postalo politično odločilno dejstvo, kjer se poskuša golo življenje čimbolj učinkovito nadzorovati ter regulirati. Se pravi, da se obe vrsti političnih oblik poslužujeta istega referenta (golega življenja), le da ta v demokracijah privede k primatu zasebnega nad javnim in torej osebnih svoboščin posameznika nad kolektivnimi obveznostmi, medtem ko postane uveljavitev golega življenja v totalitarizmih odločilni kriterij suverenih odločitev. (Agamben 2004, 131-132)

Potrebno je sicer poudariti, da z osvetlitvijo podobnosti delovanja oblasti preko koncepta golega življenja v totalitarizmih in demokracijah, Agamben ni želel izenačevati dve teoretično diametralno nasprotni politični formi. Kot navaja Lemke (2004a, 261) »Agamben ne želi nivelirati demokracije ter diktature oz. devalvirati svoboščin in družbenih pravic udeležbe,⁴ ampak opozarja, da demokratična pravna država ni alternativni politični projekt nacističnim diktaturam in da se te biopolitične razvojne tendence - ki so bile najdene že v drugih političnih kontekstih in zgodovinskih obdobjih - radikalizirajo in še bolj pridobivajo na moči«. Njegov cilj torej ni posplošenje in paralelizacija dveh vrst političnih sistemov, temveč poskuša senzibilizirati tisto, kar je pri vsej politični različnosti skupnega: produkcija golega življenja. Ne zagovarja torej ideje, da je nacionalsocialistično taborišče logična izjema, ampak išče regularnost takšne izjeme ter se posledično sprašuje, kako zelo predstavlja golo življenje osnovni sestavni del zdajšnje politične racionalnosti, glede na to, da njegovo ohranjanje in podaljšanje postajata vse bolj predmet pravne regulacije (Lemke 2004a, 261). Po Lemkeju (2004a,

⁴ Mnogi mu očitajo, da naj bi bila njegova teza provokantno nevarna, saj naj bi zbrisala vse politične konture in govorila o strukturalno skupnem med diktaturami in demokracijami (Herrmann v Lemke 2004a, 261).

262) Agamben vidi po propadu nacionalsocialističnih diktatur dvigovanje nove etape biopolitike, kar pomeni, da ne gre za preprosto kontinuiteto med totalitarnimi sistemi in demokratičnimi pravnimi državami, ampak kot že rečeno diagnosticira naraščajočo poostritev biopolitične problematike. Na tem mestu se lahko ponovno navežem na vprašanje življenja (in smrti), saj sta danes to predvsem politična pojma, ki kot taka pridobita svoj jasen pomen le z odločitvijo (odločitev o življenju in smrti je kot že rečeno tudi osnovni element delovanja nacizma). Pri tem Agamben podobno kot Bauman poudarja pomen (medicinskih in bioloških) znanosti, s katerimi se po njegovem (znova) srečuje oblast. Redefiniranje biopolitičnih meja, ki torej danes na novo zarisujejo razmerje med posameznikom ter oblastjo, producirajo gola življenja in nenehno stanje izjeme. Agambenove ugotovitve o (novem) definiranju življenja v razmerju do oblasti se nanašajo tudi na sodobne (medicinske) reanimacijske terapije, ki lahko podaljšujejo življenje pacienta v komi in je torej le to popolnoma pod nadzorom človeka in njegove tehnologije. »Stopnja življenja onstran prenehanja vseh življenjskih funkcij« (Agamben 2004, 174) je zanimivo poimenovanje takšne variante »sodobnega golega življenja«. Najgorečnejši zagovorniki takšnih medicinskih tehnik pa naj bi bili ravno tisti, ki se sklicujejo na državo, kajti le država sme to storiti. Telo naj bi se tako nacionaliziralo, postalo last javnosti in se popolnoma integriralo v nedrja biopolitične oblasti. Agamben pri tem opozarja, da niti nacistični ukrepi niso šli nikoli tako daleč po poti politizacije golega življenja ter da ja danes v sodobnih demokracijah možno javno reči, kar si celo nacistični (bio)politiki niso upali izreči. (Agamben 2004, 174-179)

Ker pa Agamben svoj koncept omeji na absolutno nedoločljivost pravila in izjeme, so zanj vsi državljani v enaki meri *homines sacri* (golo življenje kot stanje vsesplošne normalitete) in se torej ne zanima za življenje v smislu biopolitičnega uravnavanja (kot Foucault), temveč za golo življenje ter smrt kot materializacijo meje, naj bi po ugotovitvah Lemkeja (2004a, 265) »pri tem spregledal, da biopolitične intervencije niso omejene na procesiranje opozicije med golim življenjem in politično eksistenco in da posledično ni njihova naloga uničenje tega golega življenja, ampak da ga podvržejo »bioekonomskemu« imperativu povečevanja vrednosti, ki cilja na maksimalizacijo življenjskih priložnosti ter optimiranje življenjske kvalitete«. Če Agamben (2004, 184-

185) definira taborišče kot strukturo, kjer se izredno stanje normalno uresničuje, kjer ne obstaja razlikovanje med izjemo in pravilom in kjer posledično vsa vprašanja zakonitosti in nezakonitosti nimajo smisla in nato takšen koncept taborišča prenese v okvire delovanja sodobnih demokracij, Lemke (2004a, 271) predlaga idejo o (sodobnem) posplošenem riziko-dispozitivu, ki je v vse večji meri odcepljen od konkretno določljivih in časovno omejenih nevarnostnih situacij, temveč so le-te dojete in obravnavane kot permanentno izredno stanje in principialno vznemirjenje in torej ne le kot nekaj začasnega in omejenega. Se pravi, da potemtakem lahko Agambenov pojem taborišča kot permanentnega stanja izjeme in nenehnega produciranja golega življenja implementiramo v tiste koncepte mišljenja, ki današnje družbene in politične razmere v demokracijah označujejo in pojasnjujejo skozi vse tiste (biopolitične) mehanizme ter delovanja, ki jih uporablja oblast v namen krepitve moči in ohranjanja svojega položaja. Seveda še enkrat opozarjam, da se Agamben v svojem razmišljanju fokusira predvsem na razmerje med življenjem in smrtjo ter oblastjo in ne na vsa tiste (biopolitične) regulacije, ukrepe ter tehnologije, ki danes množično proizvajajo stanje nevarnosti, tveganj in rizikov in na ta način kontrolirajo posameznike in populacijo.

Diskurzi varnosti pa danes temeljijo na ideji suspenza, kjer se vrednote varnosti zavemo takrat, ko je nimamo in je tako njena odsotnost varnosti konstitutivna. Posledično se tako na temelju tovrstnih definicij varnosti z dekreti sprejemajo razni varnostni ukrepi, ki uvajajo stanja izjeme, katera v odnosu do zakonov in pravic vzpostavljajo omenjene cone suspenza, na katerih se znajdejo določene kategorije prebivalcev. Za te ljudi ne veljajo več pravne norme in so jim posledično suspendirane vse pravice. (Kurnik 2005, 135)

V nadaljevanju bom analizirala varnostne mehanizme in dispozitive, ki ekonomizirajo posameznikovo življenje in (celotno) družbeno ter vzpostavljajo kulturo nevarnosti in produkcijo negotovosti.

4 Ekonomizacija družbenega in produkcija negotovosti po Lemkeju

»Živi nevarno« moto liberalizma⁵, ki ga Foucault (2008, 66) razlaga kot nenehno izpostavljenost posameznikov nevarnosti ali bolje rečeno, kot pogojenost doživljati njihovo situacijo, življenje, sedanjost in prihodnost kot nevarno, je danes pomembna komponenta družbenosti. Mehanizem liberalizma, ki mora kontinuirano posredovati med svobodo ter varnostjo posameznikov deluje preko koncepta dispozitivov (ne)varnosti, kjer se na račun dodatne svobode vpeljuje dodatna kontrola in intervencija. Kontrola tako ni več le nujna protiutež svobodi, ampak je njen vodilni motiv. (Foucault 2008, 67) Torej osnovni namen liberalizma nikakor ni proizvodnja samih svoboščin, ki so zaradi stalnega (re)produciranja nevarnosti (ki je torej eden izmed njegovih sestavnih delov) tako neprenehoma ogrožene in posledično zahtevajo nujnost in stalno prisotnost varnostnih mehanizmov, ampak je tudi neprestana ogroženost zaradi negotovosti (brezposelnost, socialni propad, bolezni ...) eksistencialna predpostavka in elementarni del te liberalne svobode. Nevarnost se torej po tipično neoliberalističnemu delovanju podredi ekonomski preračunljivosti, ki odtehta in primerja njene koristi od stroškov. Liberalno vladanje sicer vsekakor potrebuje varnost, a te nikoli ne fiksira, kajti prizadevanje za varnost in njena ogroženost sta pravzaprav med seboj dopolnjujoča vidika liberalne vladnosti⁶. (Lemke 2004b, 91-92) »Vsepovsod vidite zbujanje strahu pred nevarnostjo, ki je na nek način pogoj, notranje psihološki in kulturni ustreznik liberalizma. Ni liberalizma brez kulture nevarnosti.« (Foucault 2008, 66-67)

⁵ Foucault (v Lemke 2004b, 89) liberalizma ne vidi kot gospodarsko teorijo, politično ideologijo ali družbeno utopijo, temveč kot princip in metodo racionalizacije vladnega izvrševanja – racionalizacijo, ki je podvržena internim pravilom maksimalne ekonomije.

⁶ Vladnost (governmentality) Foucault (2007, 129) definira kot skupek ustanov, postopkov, taktik, računov, analiz in premislekov, ki omogočajo izvajanje oblasti, katera ima prebivalstvo za svojo glavno tarčo, politično obliko za svojo poglavitno obliko vednosti ter varnostni aparat za svoje bistveno tehnično orodje.

Kot pravi Lemke (2004b, 95) so »minljivost, nestabilnost in negotovost osnovni elementi liberalne koncepcije svobode, kjer svoboda in strah opozarjata drug na drugega«. Danes družbeno nadvse zaželjeno oz. že kar zahtevano podjetništvo posamezniku sicer obljublja mnogo alternativ ter načinov, ki naj bi jih vodili k uspehu, vendar pa to od njih zahteva tudi nenehno ocenjevanje in kalkuliranje rizikov in posledično snovanje permanentnega strahu pred lastnim neuspehom ter socialnim polomom. Oblast operira s »tehnologijami strahu« (Massumi v Lemke 2004b, 95), katere osnujejo družbo kot ogroženo skupnost in posameznike pošiljajo nazaj v privatno, kjer pa so navsezadnje prepuščeni sebi in svoji »kreativnosti« ter »spretnosti preživetja«. »Če se tako po eni strani za obrambo pred sovražnikom posega po deljenih vrednostnih prepričanjih in konzervativnih identitetnih vzorcih, postaja po drugi strani obvladovanje strahov problem individualne psihologije« (Lemke 2004b, 95), ki pa seveda tako kot vsak predmet zaznave in obravnave v kapitalizmu na koncu prinaša koristi akterjem vladanja. (Lemke 2004b, 95)

Lasch (v Boyers 2004, 6) poudarja, da je sodobni (psihološki) človek končni produkt buržuaznega individualizma, ki je ujet v občutja strahu, saj je njegova kompetenca vse bolj spodkopavana s strani potrošniškega kapitalizma. To razlaga s tezo, da danes ne obstaja »noben vogal kulture«, ki ne bi bil oblikovan na podlagi tržnih sil. Ljudje so tako zmedeni in hkrati odvisni od »profesionalnih propagandistov birokratizacije«, ki promovirajo odvisnost kot način življenja. Posledično sistem poskuša kreirati nove potrebe in nova nezadovoljstva, ki so lahko lajšajo samo s konzumpcijo. Po njegovem napredna industrijska družba zaobsega navidezno kvalitativno spremembo v predvideni prihodnosti, ki je videna kot prilagoditev individualnim željam ter osvobojenim instinktom, v resnici pa prikriva predirljivo kontrolo, ki jo izvaja nad vsemi aspekti naših življenj. (Lasch v Boyers 2004, 6-10)

Protislovne vedenjske norme so po Lemkeju (2004b, 95) posebej značilne za neoliberalizem ter njegovo stalno konstruiranje negotovosti, kjer so posamezniki hkrati pozvani (kot suvereni potrošniki) k izbiri odgovornega življenjskega stila (minimalizacija rizika in stanj tveganosti) in popolnoma kontradiktorno (kontradiktornost je tako kot že omenjeno »znana sestavina« tega sistema, ki pa zaradi tega prav gotovo ni moteči ali

nezaželjeni element) k podjetniškemu delovanju, ki se v sedanjosti že terjajo preko vseh meja in seveda s sabo prinaša bolj ali manj veliko stopnjo tveganosti, ki je tako po drugi strani nagrajena kot krepost sodobnega časa. Pat O'Malley (O'Malley v Lemke 2004b, 95-96) govori o hibridu »podjetne preudarnosti« (enterprising prudentialism):

preudarni subjekt neoliberalizma naj bi praktical in vzdrževal svojo avtonomijo z zbiranjem informacij, materialov in postopkov v osebno strategijo, ki identificira in minimizira izpostavljenost škodi. /.../ Podjetniški subjekti so tako dojeti kot inovatorji, ki sebe in okolje reinventirajo in ne kot preudarni konzumerji tveganosti. Za takšne subjekte mora biti prihodnost upravljana, a ostajati negotova, kot pogoj za specifično, a vitalno obliko liberalne svobode.

Neoliberalistično vladanje se ne izraža le skozi neposredne intervencije, temveč tudi preko razvoja indirektnih tehnik, ki posameznike vodijo ter z njimi upravljajo, ne da bi pri tem prevzele odgovornost za njih, temveč ravno nasprotno to ves čas zadržujejo pri individumih samih oz. v njihovem privatnem prostoru. Privatizacija in individualizacija tveganj torej pomeni, da se odgovornost za družbene rizike kot so zdravje, brezposelnost, revščina ipd. transformira v problem samoskrbi. Unikom neoliberalne racionalnosti leži v načrtni strategiji, ki vsebuje dualnost med odgovornim ter moralnim subjektom na eni strani in (racionalno) preračunljivim na drugi. Na tem mestu se spet zrcali nasprotje med dvema zahtevama (v osnovi že med tema dvema pojmom). A takšna racionalnost pač cilja na konstrukcijo odgovornih subjektov, katerih moralna kvaliteta je ugotovljena, če čim racionalnejše kalkulirajo stroške in koristi določenega delovanja ter posledično preprečujejo škodo ter stroške. Ker pa je izbira možnosti takšnega delovanja izraz svobodne volje ter privatne odločitve posameznikov, je seveda videna kot samoodločitev in zato so tudi posledice takšnega ravnanja pripisane le subjektu samemu, ki je za njih tudi edini odgovoren. Družbena polja odgovornosti tako postajajo zadeva individualne preventive ter skrbi. (Lemke 2000a, 39)

Vendar je pri tem potrebno opozoriti, da privatizacija produkcije varnosti ne vodi k izgubi državnih regulacijskih in uravnalnih kompetenc, temveč gre za reorganizacijo

vladnih tehnik. Kljub temu da se varnost vedno manj producira preko državnih instanc in vedno bolj skozi privatne akterje, to ne pripelje do antagonizmov med državnim zagotavljanjem varnosti ter tržni mehanizmi, temveč gre bolj za nekakšno razmnoževanje varnostnih mehanizmov, ki se sicer vedno bolj umikajo monopolu oblasti, a se pri tem ne manjšajo oz. restriktirajo tudi prisilne in nadzorne tehnike ter ukrepi, ki jih izvaja oblast. (Lemke 2004b, 96) Ker je torej rekonstruiranje tehnik vladanja vodilne kapacitete države preneslo na odgovorne in racionalne posameznike, je sedaj govor o transformaciji »samotehnologij«. Barbara Cruikshank (v Lemke 2000a, 41) v svojih študijah raziskuje t.i. »self-esteem« gibanje (v Združenih državah), ki manifestira, kako so meje med privatnim in javnim v neoliberalni racionalnosti na novo začrtane. Tako ta koncept vidi vir različnih družbenih problemov v pomanjkanju samospoštovanja prizadetih; kar pomeni, da naj ne bi bili družbeno-strukturni (zunanji) dejavniki tisti, ki vplivajo na socialne probleme (kriminalnost, brezposelnost) in tudi njihovo reševanje, temveč individualno-subjektivni faktorji, ki so torej odvisno od osebnosti posameznikov. Se pravi, da niso krive okoliščine za sodobno družbeno stanje ter probleme, ampak se jedro problema premesti na individume (pogled, ki je obratno sorazmeren s hipotezo moje naloge). To »self-esteem« gibanje skuša doseči nek drugačen, nov red družbenega, ki obljublja razrešitev družbenih problemov na način, da izvede »revolucijo«, ki pa ne nasprotuje niti kapitalizmu, ne rasizmu in še manj patriarhizmu in kot taka sploh niti približno ni revolucija, temveč si prizadeva le za prenehanje (napačnega) načina vladanja sebi. Gibanje ima tako precej opravka s presojo samega sebe ter s samospoštovanjem, saj mora biti lastni jaz vedno znova merjen, presojan in discipliniran; tako se lahko individualno polnomočje (empowerment) prireja kolektivnim določitvam ter podreja (neoliberalistični) miselnosti in oblasti. Neprenehoma se konstruira nekakšna harmonija (skladnost) med državnimi cilji ter osebnim stanjem oz. dojetjem sebe. (Lemke 2000a, 41-42) Gre torej za nekakšno koherenco med političnim in osebnim, ki pa seveda služi neoliberalističnim ciljem in torej ne minimalizira pristojnosti vladanja, ampak le premešča odgovornost.

Neoliberalistični princip deluje torej po načelu »samoprevzemanja odgovornosti« za ravnanja ter delovanja, ki v končni fazi sploh niso stvar posameznika, ampak družbe kot

celote in kot take spadajo v sfero javnosti ter na področja političnega upravljanja in reguliranja. Vendar zakon »nevidne roke« (ki je sicer nevidna, a zato toliko bolj občutna) zahteva privatizacijo zadev, katere bi morale ostajati od te roke nedotaknjene.

Tako širjenje tržnega principa na monopol oblasti tudi v obliki privatnih varstvenih storitev pelje do povezovanja razredne in rizične družbe, v kateri ima varnost sedaj svojo ceno in je zato njena zagotovitev ne velja več za vse v enaki meri, saj njena privatizacija zahteva stalno preračunavanje stroškov ter dobičkov. Varnost je torej sedaj postala storitev, kjer pomeni zmanjševanje družbeno produciranih tveganj donosen posel (Lemke 2004b, 96-97). Temu sledi še »remoralizacija družbenih in političnih diskurzov, ki reklamira nove forme individualne in kolektivne odgovornosti proti nevarnim ali tveganim vedenjskim oblikam in posega po utemeljevanju politično-militarističnih in družbenih intervencij na temelju razlikovanja med dobrim in zlem ter prijateljem in sovražnikom« (Lemke 2004b, 98). Za Negrija in Hardta (2003, 24-25) mora biti današnji sovražnik zbanaliziran (reduciran na objekt rutinske policijske akcije) in absolutiziran (kot Sovražnik, kot absolutna grožnja etični ureditvi), saj se tako s sklicevanjem na bistvene vrednote pravičnosti legitimira pravica do intervencije - univerzalne vrednote torej legitimirajo policijsko pravo (Negri in Hardt 2003, 28). V ozadju te intervencije stoji permanentno izredno stanje (Negri in Hardt 2003, 28), ki je dojet kot nenehno vznemirjenje, ki ni temporalno ali omejeno, temveč je nikoli končana naloga oblasti, ki poskušajo voditi zadeve nazaj v stanje normalnosti, pri čimer pa torej nikoli popolnoma ne uspejo (Negri in Hardt 2003, 30) oz. ne želijo popolnoma uspeti.

François Ewald (katerega interpretira Lemke) govori o »normalnosti« tveganj, ki reprezentirajo specifičen način družbenega mišljenja o dogodkih ali pa definirajo diferencialno preračunavanje nevarnosti, ki dovoljuje razlikovanje med ogroženimi oz. nevarnimi posamezniki in razredi. Riziko je potemtakem torej neka vrsta racionalnosti, vrsta mišljenja o realnosti ter poskus narediti to realnost napovedljivo in obvladljivo; gre za koncept »družbenega upravljanja kontingence« (Makropoulos v Lemke 2000a, 36) in obliko vladanja dogodkom. »Prav zato je lahko v osnovi vse obravnavano kot nek riziko; pravzaprav je strateški cilj tega zavarovalnega preračunavanja proizvodnja

rizikov, iskanje poti za zavarovanje tistega, kar je bilo do sedaj nezavarovano in tako tudi nevladano« (Lemke 2000a, 36). Takšna oblika vladanja pa vsebuje poleg kalkulacijskih tehnik tudi ekonomske in finančne tehnike (tukaj je potrebno omeniti zelo močno in manipulativno zavarovalniško industrijo), moralne tehnike (propagiranje preventive in samoskrbi kot vrline današnjega časa) in pravne tehnike (konstrukcija novega upravljanja pravičnosti). Upravljanje ter ravnanje z nevarnostjo se tako premakne na vprašanje produkcije rizikov oz. situacij tveganja. (Lemke 2000a, 36-37)

Da pa je zgoraj opisana neoliberalistična mašinerija tudi zares kar se da »učinkovita« se torej zahteva delovanje v stanju izjeme (nenehna proizvodnja tveganj in njihova »normalizacija«) ter ustrezna tehnologija. Po Foucaultju (2007, 94) je govor o takšni tehnologiji (oblasti), ki skuša preko vzpostavitve varnostnih mehanizmov okrog vseh naključnosti (negotovostih) doseči globalno stanje ravnovesja oz. kontrolirati učinke teh naključij. Ravno kombinacija disciplinske reglementacije in populacijsko-politične regulacije naj bi bila odločilna predpostavka za uveljavitev kapitalizma, saj omogoča stvaritev ekonomsko produktivnih, vojaško uporabnih ter politično pokornih teles. Kapitalistično izkoriščanje pa ne zahteva samo izoblikovanje produktivnih teles, temveč tudi pokoritev individuumom, saj je konstitucija delovne sile mogoča samo v takšnem sistemu, ki si podvrže posameznike in jih naredi podrejene oblasti. Takšen sistem podrejanja pa operira z instrumentom »zasege«, kateri pretvarja čas življenja posameznikov (se pravi življenje kot tako) v delovni čas, saj mora biti individuum - preden se lahko izkorišča kot delovna sila oz. njen del - fiksiran v tok produkcijske mehanike in podvržen ciklusu proizvodnje; biti mora torej popolnoma uklonjen in prežet s tehnikami ter samim sistemom neoliberalističnega vladanja (izkoriščanja). (Lemke 2002, 620-621) »Zato je za omogočanje meščanskega liberalizma potrebna tesno omejevanje posameznikov ter dobro organizirana parcelizacija telesa in načinov vedenja. Disciplina je tako druga plat demokracije«. (Foucault v Lemke 2002, 621-622)

Foucault s konceptom politične ekonomije telesa, ki ga opredeljuje kot specifično racionalnost odnosov moči, razlaga tri aspekte te racionalnosti: racionalnost discipline (ki normira, parcelira ter nadzoruje čase, prostore in dejavnosti), racionalnost seksualitete

(ki ljudi preko njihovih teles in seksualnosti veže na izpolnjevanje norm) ter racionalnost populacije (katera regulira in upravlja z življenjem, umiranjem in boleznimi celotne skupnosti). (Lemke 2000b, 124)

Njegovo ugotovitev o nujnosti kontrole družbe za potrebe kapitalistične akumulacije pa še izostrita Negri in Hardt, ki vidita disciplinarnost hkrati kot obliko produkcije in obliko vladanja; kjer mislita predvsem na dejstvo »da je v disciplinarni družbi celotna družba, v vseh produktivnih in reproduktivnih artikulacijah, podrejena komandi kapitala in države ter da tej družbi postopoma in nezadržno čedalje bolj vlada izključno kriterij kapitalistične produkcije« (Negri in Hardt 2003, 203). Tako biopolitično vladanje podvrže vsako družbeno življenje, ga zasleduje, interpretira, absorbira in na koncu tudi na novo artikulira. Vendar pa lahko takšna moč nad življenjem populacije uveljavlja le v tolikšni meri in s takšno intenzivnostjo, kot je ta integralni in vitalni del vsakega individualnega življenja, ki ga ti posamezniki prostovoljno sprejmejo in je z njihovim dovoljenjem posredovano naprej ter nato tudi upravljano. (Negri in Hardt v Lemke 2002, 624) Ker to pomeni, da je sedaj komanda oblasti ponotranjena v samih subjektih, kjer se zdijo mehanizmi komande vse bolj »demokratski« in vse bolj imanentni družbenemu polju, avtorja vidita prehod družbenih oblik od disciplinarne družbe k družbi kontrole. Ta je tako lahko označena kot »stopnjevanje in posploševanje normalizacijskih aparatov disciplinarnosti, ki notranje animirajo naše skupne in vsakodnevne prakse« (Negri in Hardt 2003, 32). Ko torej posameznik »svobodno« akceptira biopolitične tehnologije kot del svojega življenja, ki je sedaj povsem prežeto s tovrstno močjo vladanja, se realizira nova paradigma oblasti, ki prepozna družbo kot sfero biooblasti. Ta doseže popolno prežetost zavesti in teles posameznikov, kjer so ti zdaj obravnavani in organizirani v totalnosti njihovih aktivnosti. Oblast se sedaj izraža kot kontrola nad telesi in zavestjo posameznikov ter celotne populacije in tudi kot kontrola nad celoto družbenih odnosov. (Negri in Hardt 2003, 31-33) "Nova pravila podrejanja in disciplinarni kapitalistični režimi se razprostirajo na celotno družbeno polje" (Negri in Hardt 2003, 203). To pa torej pomeni, da je odnos vzajemne vpletenosti vseh družbenih sil - h kateremu od nekdanjega težijo kapitalizem - sedaj uresničen (Negri in Hardt 2003, 33).

5 Zaključek

V svoji diplomski nalogi sem želela osvetliti tiste družbeno-politične dejavnike, ki v sodobnih demokracijah omogočajo vzpostavitev lastnosti značilnih za avtoritarno osebnost. Kljub temu, da je Adorno pojem avtoritarne osebnosti poskušal opredeliti na podlagi mišljenja in obnašanja posameznikov v nacizmu, je možno vleči paralele z delovanjem posameznikov v sedanosti. Da je okolje tisto, ki vzpodbuja razvoj avtoritarnih značilnosti pri ljudeh, je poleg Adorna nakazal že tudi Freud. Podredljivost in uklonitev osebkov (značilna za ta tip osebnosti) je za oba posledica določenih družbenih pogojev, ki posameznike vodijo k takšnemu obnašanju. Pri tem tudi poudarjata pomen in moč ekonomskih interesov, ki si za ohranjanje dominantnega statusa podrejajo te posameznike. Bauman pri tem opozarja na dosežke moderne, kot so birokratizacija, organizacija, tehnologija ter znanost, ki naj bi vzajemno z disciplino omogočali nadzor in kontrolo nad posamezniki in družbo ter posledično dosegali njihovo podreditev. In tako kot je totalitarizem zahteval popolno identifikacijo posameznikov s takratnimi organizacijami in miselnostjo, tudi danes neoliberalizem s pomočjo enakih tehnologij (birokratizacija, regulacijski in disciplinarni mehanizmi) konstruira subjekte in njihove identitete, ki se podvržejo kontroli oblasti. Se pravi, da prav tako kot v preteklosti (in v totalitarnih sistemih), tudi danes (v demokraciji) tehnologije vladanja neprenehoma izvajajo procese subjektivizacije in posledično ustvarjajo takšne individume, ki so najbolj koristni oblasti.

Nadzorovanje, kontroliranje, discipliniranje in reguliranje posameznikov (ter celotne populacije) je pravzaprav imelo podoben cilj v totalitarizmu kot danes: ustvarjanje popolne (ali čimbolj popolne) družbe. Enako kot v preteklosti je tudi v sodobnih demokracijah namen vladanja doseganje ravnovesja, nadzorovanje nepredvidljivih dogodkov, kjer oblast s pomočjo produkcije (univerzalnih) vrednot legitimira militaristične intervencije in policijske akcije. Takšno delovanje pa zahteva konstrukcijo »tujcev«, sovražnikov zaradi katerih naj bi bila ves čas ogrožena družba in jih je zato potrebno onemogočiti, kajti drugače je v nevarnosti »naše lastne življenje«. Ker je

maksimalizacija življenja danes glavna maksima vladanja, je torej potrebno odstraniti vse »nevarne elemente« ter zagotoviti vse pogoje, ki nam omogočajo izboljšanje življenja.

Pri tem je oblasti v veliko pomoč neprestana »produkcija nevarnosti, tveganj in rizikov«, ki daje posameznikom občutek ogroženosti, negotovosti in strahu in s tem opravičuje uporabo vedno novih tehnik kontrole, nadzora in intervencij. To pa je tudi namen oblasti -ustvarjanje permanentnega izrednega stanja - kjer smo torej nenehno izpostavljeni nevarnostim in je zato tudi potrebna stalna intervencija oblasti. Kontrolni mehanizmi se tako uspešno vzpostavljajo ravno zaradi negotovosti posameznikov, ki neprenehoma živijo v strahu za svoj lastni obstoj in zato prostovoljno sprejmejo vse te biopolitične tehnologije kot zaščito pred nevarnostmi.

Sodobna kapitalistična oblast torej doseže ravno tako kontrolo nad posamezniki in družbo, kot so jo v preteklosti nedemokratični sistemi. Razlika se kaže le v demokratizaciji vsakodnevnih biopolitičnih praks, ki delujejo kot prostovoljno sprejete in zato kot svobodne alternative. Ta navidezna svoboda posameznikov pa je v resnici popolnoma integrirana in podrejena komandi kapitala, katera si danes podvrže vsako družbeno življenje za potrebe eksploatacije in akumulacije.

Tako ustvarja subjekte, ki se zaradi proizvajanja permanentnega strahu in negotovosti, »svobodno« uklonijo vsem tehnologijam in ukrepom, ki pa lahko v njih vzpodbujajo razvoj lastnosti avtoritarne osebnosti, saj se individuum, ki živi v nenehni eksistencialni krizi lažje podredi oblasti oziroma prej razvija agresivna nagnjena uperjena proti tistim (konstruiranim sovražnikom), ki (misli da) ga ogrožajo.

Moja hipoteza, da je razvoj avtoritarne osebnosti odvisen od družbenih in političnih razmer ter podhipoteza, da pogoje za vzpostavitev lastnosti avtoritarne osebnosti (re)producirajo tudi demokratični režimi sta tako potrjeni, saj tudi v sodobnosti (kapitalistične) demokracije lahko proizvajajo subjekte, ki posedujejo takšne lastnosti. In glede na to, da trenutno živimo v času krize, ki v ljudeh še intenzivira občutja strahu in nesigurnosti verjetno tudi v bližnji prihodnosti ne bo nič drugače.

6 Literatura

Adorno, Theodor W., Else Frenkel-Brunswik, Daniel J. Levison in R. Nevitt Standford. 1950. *The Authoritarian Personality*. New York: Harper & Brothers.

Agamben, Giorgio. 2004. *Homo sacer. Suverena oblast in golo življenje*. Ljubljana: Študentska založba.

Arendt, Hannah. 2003. *Izvori totalitarizma*. Ljubljana: Študentska založba.

Balibar, Étienne. 2004. *Strah pred množicami. Politika in filozofija pred Marxom in po njem*. Ljubljana: Studia humanitatis.

Bauman, Zygmunt. 2006. *Moderna in holokavst*. Ljubljana: Študentska založba.

Boyers, Robert. 2004. The Culture of Narcissism after Twenty-Five Years. *Raritan* 24 (2). Dostopno prek: <http://web.ebscohost.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/ehost/pdf?vid=3&hid=5&sid=eda1585e-d7ec-4bf1-9db6-a7794f0c72aa%40sessionmgr8>(14.junij 2009).

Costa, Kevin. 2007. Group Psychology and Analysis of the Authoritarian. *Conference Papers–American Political Science Association*. Dostopno prek: http://www.allacademic.com//meta/p_mla_apa_research_citation/2/0/8/7/9/pages208795-1.php (28. november 2008).

Eagan, Jennifer L. 2007. Is Authority in Public Administration Separable from Authoritarianism? Personalities, Institutions, and Resistance. *Administrative Theory & Practice* 29(1). Dostopno prek: <http://web.ebscohost.com.nukweb.nuk.unilj.si/ehost/pdf?vid=6&hid=116&sid=b7b960de-2180-4d1a-b2da-8bdbbbc9865d%40sessionmgr107> (28. november 2008).

Filipi, Petra. 2002. *Osebnost političnega voditelja*. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede. Dostopno prek: <http://dk.fdv.uni-lj.si/dela/Filipi-Petra.PDF> (24. april 2009).

Fahrenberg, Jochen in John M. Steiner. 2004. Adorno und die Autoritäre Persönlichkeit. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 56. Dostopno prek: http://www.jochen-fahrenberg.de/uploads/media/Adorno_und_die_Autoritaere_Persoenlichkeit.pdf (14. julij 2009)

Foucault, Michel. 2007. *Življenje in prakse svobode*. Ljubljana: Založba ZRC.

--- 2008. *The Birth of Biopolitics*. New York: Palgrave Macmillan.

Freud, Sigmund. 2001. *Nelagodje v kulturi*. Ljubljana: Gyrus.

--- 2007. *Spisi o družbi in religiji*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.

Kurnik, Andrej. 2005. *Biopolitika: Novi družbeni boji na horizontu*. Ljubljana: Sophia.

Kustec, Aleš. 2009. Laži politikov in sistema. Intervju z Igorjem Pribacom. *Katedra* 7/8 (4)

Lemke, Thomas. 2000a. Neoliberalismus, Staat und Selbsttechnologien. Ein kritischer Überblick über die governmentality studies. *Politische Vierteljahresschrift* 41(1). Dostopno prek: <http://www.thomaslemkeweb.de/engl.%20texte/Neoliberalismus%20ii.pdf> (14. julij 2009).

--- 2000b. Biopolitik und die Ökonomisierung des Sozialen. *Gouvernementalität der Gegenwart: Studien zur Ökonomisierung des Sozialen*. Dostopno prek: http://www.campus.de/t/pdf/leseproben/lp_9783593384320.pdf (14. julij 2009).

--- 2002. Biopolitik im Empire – Die Immanenz des Kapitalismus bei Michael Hardt und Antonio Negri. *Prokla – Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaft* 32 (4). Dostopno prek: <http://www.uni-muenster.de/PeaCon/global-texte/g-bio/g-bio-n/lemke-BiopolitikimEmpire.pdf> (14. julij 2009).

--- 2004a. Die politische Ökonomie des Lebens – Biopolitik und Rassismus bei Michel Foucault und Giorgio Agamben. *Disziplinen des Lebens. Zwischen Anthropologie, Literatur und Politik*. Dostopno prek: <http://www.thomaslemkeweb.de/publikationen/Die%20politische%20D6konomie%20des%20Lebens%20II.pdf> (14. julij 2009).

--- 2004b. "Eine Kultur der Gefahr"- Dispositive der Unsicherheit im Neoliberalismus. *Widerspruch* 24 (46). Dostopno prek: <http://www.thomaslemkeweb.de/publikationen/EineKulturderGefahr.pdf> (16. julij 2009).

Nastran Ule, Mirjana, ur. 1999. *Predsodki in diskriminacije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Negri, Antonio in Michael Hardt. 2003. *Imperij*. Ljubljana: Študentska založba.